

ALINA AWRAMIUK-GODUN

University of Warsaw
Faculty of Geography and Regional Studies
Warsaw, Poland
e-mail: alina.awramiuk@uw.edu.pl

PRAWOSŁAWNE SYMBOLE RELIGIJNE W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM FINLANDII I POLSKI NA POCZĄTKU XX W.

ORTHODOX RELIGIOUS SYMBOLS IN THE CULTURAL LANDSCAPE OF FINLAND AND POLAND AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Streszczenie

Początek XX w. to czas kształtowania się państw narodowych w Europie. Dynamicznie zachodzące procesy polityczne oraz społeczno-kulturowe wpływały również na przemiany krajobrazu kulturowego, zarówno w sferze materialnej, jak i niematerialnej, symbolicznej, ideologicznej. Przedmiotem rozważań podjętych w opracowaniu jest percepcja prawosławnych obiektów sakralnych (symboli religijnych) obecnych w krajobrazie kulturowym Polski i Finlandii w okresie odradzania się ich państwowości. W artykule omówiono sytuację Kościoła prawosławnego na przełomie XIX i XX w. w Finlandii i w Polsce, przedstawiono postawy obu społeczności wobec symboli prawosławnych oraz podjęto próbę określenia głównych czynników, które wpłynęły na losy obiektów sakralnych obrządku wschodniego.

Abstract

The beginning of the 20th century was a time of the shaping of modern nation-states in Europe. Dynamically unfolding political, social, and cultural processes also influenced the transformation of the cultural landscape, both in the material and non-material, symbolic and ideological spheres. This paper focuses on the perception of Orthodox sacral buildings (religious symbols) belonging to the cultural landscape of Finland and Poland in the period of their statehood restoration. The article discusses the situation of the Orthodox Church at the turn of the 20th century in Finland and Poland, the attitudes in both countries towards Orthodox symbols, and, in addition, it attempts to identify the main factors which influenced the fate of the Orthodox sacral buildings.

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, Kościół prawosławny, symbole religijne, Finlandia, Polska, okres międzywojenny

Key words: cultural landscape, Orthodox Church, religious symbols, Finland, Poland, interwar period

WPROWADZENIE

„Każda epoka, każda władza stara się zostawić ślad swojej bytności w krajobrazie, utrwalić obowiązujący system filozoficzny, religijny narzucić swoje wzorce estetyczne, kulturowe” (Plit J., 2011: 126). Wiąże się to z wartościami i odczuciami, które dana społeczność nadaje pojedynczym obiektom, bądź całym obszarom (krajobrazom). W niniejszym opracowaniu krajobraz kulturowy rozumiany jest jako nośnik znaczeń, które najczęściej wyrażają się poprzez symbole odnoszące się do różnych sfer życia, np. władzy, religii. Obiekty sakralne (świątynie, kapliczki, cmentarze) są ważnym elementem krajobrazu o dużym nośniku duchowych i emocjonalnych przeżyć. Każda z religii stworzyła nie tylko własny system filozoficzny i obrzędy religijne, ale również specyficzne formy sakralizacji przestrzeni. Świątynie budowane są w charakterystycznym stylu, rozpoznawalnym nie tylko przez członków danej społeczności, ale również przez osoby spoza danego kręgu kulturowego (Wilczyński, 1994; Plit F., 2008; Królikowski, 2011, za Plit J., 2012: 34).

Różnice w postrzeganiu symboli zapisanych w krajobrazie kulturowym zależą od indywidualnych cech odbiorcy, np.: jego wieku, pozycji społecznej, wiedzy i umiejętności odczytywania kodów kulturowych (Plit F., 2016). Jest to także uwarunkowane czynnikami zewnętrznymi, wpływającymi na postawy tak indywidualnych odbiorców, jak i całych populacji, związanymi z wydarzeniami historycznymi, sytuacją polityczną oraz społeczno-kulturową. Niektóre elementy oraz cechy krajobrazu traktowane są jako istotne składowe tożsamości narodowej (etnicznej). Równocześnie, inne elementy mogą być postrzegane jako obce, niepożądane, a w konsekwencji odrzucane i eliminowane z krajobrazu. W wielu kulturach to właśnie religia stanowi kluczowy element i wyróżnik odrębności danej społeczności, zarazem jej tożsamości. Na znaczenie krajobrazu kulturowego w budowaniu narodowych ideologii i tożsamości zwracali uwagę m.in. P. J. Raivo (1997), S. Daniels (1993), A. Kucan (1998), J. Nogué i J. Vicente (2004).

Okres międzywojenny XX w. to czas kształtowania się państw narodowych w Europie. Dynamicznie zachodzące procesy polityczne i społeczno-kulturowe wpływały również na przemiany krajobrazu kulturowego – zwłaszcza w jego sferze symbolicznej, znaczeniowej oraz ideologicznej. Przedmiotem rozważań podjętych w niniejszym opracowaniu jest percepcja prawosławnych symboli

INTRODUCTION

„Every era, every power tries to leave a trace of its presence in the landscape, to preserve its philosophical and religious system, to impose its aesthetic and cultural norms” (Plit J., 2011: 126). This is connected with the values and feelings that a given community projects onto individual buildings or entire areas (landscapes). In this study, the cultural landscape is understood to be a carrier of meanings, which are most often expressed through symbols referring to various spheres of life, e.g. power or religion. Sacral buildings (temples, shrines, cemeteries) are an important element of the landscape and a significant carrier of spiritual and emotional experiences. Each religion has created not only its own philosophical system and religious rites, but also specific forms of space sacralization. Temples are built in a characteristic style, recognisable not only by members of a given community, but also by people outside a given culture (Wilczyński, 1994; Plit F., 2008; Królikowski, 2011; Plit J., 2012: 34).

Differences in the perception of symbols which are part of the cultural landscape depend on the individual characteristics of the recipient, e.g. his/her age, social position, knowledge, and ability to understand cultural symbols (Plit F., 2016). They are also conditioned by external factors influencing the attitudes of both individual recipients and entire populations, related to historical events, and the political, social and cultural situation. Some elements and features of the landscape are treated as essential components of the national (ethnic) identity. At the same time, other elements may be perceived as foreign, undesirable, and consequently rejected and eliminated from the landscape. In many cultures, religion is the key element and a distinctive feature of a given community: its identity. The importance of the cultural landscape in building national ideologies and identities has been highlighted by P.J. Raivo (1997), S. Daniels (1993), A. Kucan (1998), J. Nogué and J. Vicente (2004).

The interwar period of the 20th century was a time of the shaping of modern nation-states in Europe. Dynamically unfolding political, social, and cultural processes also influenced the transformation of the cultural landscape, especially in its material and non-material, symbolic and ideological spheres. This paper focuses on the perception of Orthodox sacral buildings (religious symbols) belonging to the cultural landscape of Finland and Poland in

(obiektów) religijnych obecnych w krajobrazie kulturowym Polski i Finlandii w okresie odradzania się ich państwowości na początku XX w. Głównym celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie: „Jakie czynniki wpływały na sytuację Kościoła prawosławnego w tym okresie, tym samym, jak postrzegane były i co działo się z prawosławnymi obiektami sakralnymi, tj. czy były one akceptowane (tolerowane) czy eliminowane z przestrzeni? W przypadku Polski zasięg terytorialny analizy ograniczono w zasadzie do tzw. Królestwa Kongresowego (Królestwo Polskie) (por. ryc. 1), rozszerzając analizę tylko w tych przypadkach, gdy było to konieczne do ukazania szerszego kontekstu zdarzeń. Natomiast w Finlandii szczególną uwagę zwrócono na tereny wschodnie kraju, tj. region Karelii położony na pograniczu fińsko-rosyjskim (por. ryc. 2).

the period of their statehood restoration at the beginning of the 20th century. The main purpose of the article is to try to answer the following questions: „What factors influenced the situation of the Orthodox Church during this period? How Orthodox sacral buildings were perceived and what happened with them, i.e. were they accepted (tolerated) or eliminated? In the case of Poland, the territorial scope of the analysis was limited in principle to so-called Congress Poland (Kingdom of Poland) (cf. fig.1), and it expands only in cases where it was necessary to show a wider context of events. In Finland, particular attention was paid to the eastern areas of the country, especially the region of Karelia, located on the Finnish-Russian border (cf. fig. 2).

Ryc. 1. Historyczne granice Polski: 1 – Królestwo Polskie (1815-1914), 2 – granice II Rzeczypospolitej (1922-1939), 3 – granica współczesna. **Źródło:** opracowanie własne

Fig. 1. Historical borders of Poland: 1 – Kingdom of Poland (1815-1914), 2 – border of the Second Polish Republic (1922-1939), 3 – current border **Source:** own compilation

Ryc. 2. Historyczne granice Finlandii: 1 – granica w latach 1920-1939, 2 – granica współczesna (po 1947), 3 – terytoria zajęte przez ZSSR po wojnie zimowej (1939-1940). **Źródło:** opracowanie własne

Fig. 2. Historical borders of Finland: 1 – border in the years (1920-1939), 2 – current border (after 1947), 3 – territories occupied by the USSR after the winter war (1939-1940). **Source:** own compilation

PRAWOSŁAWIE NA ZIEMIACH FIŃSKICH I POLSKICH DO XIX W.

Obrządek wschodni (bizantyjsko-ruski, prawosławny) był obecny na ziemiach obecnej, to jest w granicach z 1945 r. Polski i Finlandii od czasów średniowiecza, wpływając na kształtowanie krajobrazu kulturowy w sferze materialnej i duchowej. Rozwój chrześcijaństwa na obszarze dzisiejszej Finlandii rozpoczął się na początku XII w. i przebiegał niemal równocześnie ze Wschodu i Zachodu (Raivo, 1997). Obrządek bizantyjski dotarł do wschodniej Finlandii (region Karelii) przez Nowogród dzięki działalności mnichów i kupców. Głównymi ośrodkami religijnymi były w tym okresie klasztory założone na wyspach jeziora Ładoga: Wałaam (fin. Valamo) (XII w.) i Konevitsa (koniec XIV w.). Podczas wojen w XVI i XVII w. prawosławne ośrodki religijne zostały zniszczone, a obszar zachodniej Karelii został włączony do Królestwa Szwecji. Część ludności prawosławnej wyemigrowała do centralnej Rosji, natomiast ci co pozostali w większości przyjęli luteranizm. Odrodzenie prawosławia nastąpiło na początku XIX w., po włączeniu Finlandii do Cesarstwa Rosyjskiego¹.

Na ziemiach polskich wielokrotnie w ciągu wieków ścierały się wpływy chrześcijańskich Kościołów wschodniego i zachodniego. W X w. Polska przyjęła chrześcijaństwo w obrządku łacińskim, a Ruś – w bizantyjskim. W późniejszych wiekach na rozległych terenach pogranicza kulturowego dochodziło do systematycznego przenikania osadnictwa idącego tak z zachodu jak i ze wschodu, czemu sprzyjało też wyludnienie tych ziem w wyniku najazdów mongolskich. Zmieniały się też granice państwowe. W efekcie tych procesów obrządek wschodni pojawił się na wschodnich rubieżach obecnej Polski (w granicach z 1945 r.) prawdopodobnie już w początkach XI w. Ekspansja na wschód państwa polskiego, przyłączenie Rusi Halickiej (połowa XIV w.) oraz zawarcie unii z Litwą (1385 r.), w wyniku której utworzono Rzeczpospolitą Obojga Narodów, spowodowały, że Kościół wschodni stał się ważnym elementem polskiej historii i kultury (Naumow, 1997 za Romanowicz 2015; Mironowicz, 1999, 2006). Intensywny i trwały rozwój osadnictwa na pograniczu Korony i Litwy na przełomie

1 History of the orthodox church in Finland <http://www.atlantaserbs.com/learnmore/history/finland-church.htm> [15 Jan. 2019]

THE ORTHODOX CHURCH IN FINLAND AND POLAND UNTIL THE 19TH CENTURY

The Eastern rite (Byzantine-Russian, Orthodox) has been cultivated in the lands presently belonging to Poland and Finland (in the borders from 1945) since the Middle Ages, influencing the shaping of the cultural landscape in both the material and spiritual spheres. Christianity started developing in the area of present-day Finland at the beginning of the 12th century, simultaneously in the East and West (Raivo, 1997). The Byzantine rite reached eastern Finland (the region of Karelia) through Novgorod thanks to monks and merchants. The main religious centres at that time were monasteries founded on the islands of Lake Ladoga: Valaam (fin. Valamo) (12th century) and Konevitsa (end of the 14th century). During the wars in the 16th and 17th centuries, Orthodox religious centres were destroyed, and the area of western Karelia was incorporated into the Kingdom of Sweden. Part of the Orthodox population emigrated to central Russia, while those who remained mostly accepted Lutheranism. The revival of Orthodox Christianity took place at the beginning of the 19th century, after the incorporation of Finland into the Russian Empire¹.

The influences of Christian Eastern and Western Churches has clashed many times in Poland over the centuries. In the 10th century, Poland adopted Christianity in the Latin rite, and Ruthenia in the Byzantine rite. In later centuries, in the vast areas of the cultural borderland, there was a systematic penetration of settlements from both the east and the west, which was also caused by the depopulation of these lands as a result of Mongol invasions. The state borders also changed. As a result of these processes, the Eastern rite had probably already appeared on the eastern borderlands of present-day Poland (within the borders of 1945) by the early 11th century. The expansion to the east of the Polish state, the annexation of Red Ruthenia (mid-14th century) and the union with Lithuania (1385), as a result of which the Polish-Lithuanian Commonwealth was created, made the Eastern Church an important element of Polish history and culture (Naumow, 1997

1 History of the Orthodox Church in Finland <http://www.atlantaserbs.com/learnmore/history/finland-church.htm> [15 Jan. 2019]

XV i XVI w. wpłynęły na dalsze zróżnicowanie etniczne oraz religijne (wyznaniowej) tego obszaru. Równocześnie tworzone były struktury kościelne, sieć parafii i ośrodki religijne obu konfesji (Wiśniewski, 1964, 1977). Ważnym wydarzeniem, które w istotny sposób wpłynęło na strukturę wyznaniową Rzeczypospolitej oraz sytuację Kościoła prawosławnego w XVI w., była unia brzeska (1569 r.)². W jej efekcie powstał Kościół unicki³, który dominował na wschodzie Polski czasu zaborów.

SYTUACJA SPOŁECZNO-POLITYCZNA FINLANDII I POLSKI NA PRZEŁOMIE XIX I XX W.

Zakończenie I wojny światowej umożliwiło ogłoszenie niepodległości przez wiele społeczeństw, które przez lata znajdowały się w strefie wpływów i dominacji innych mocarstw. Podjęły one trudną i skomplikowaną drogę odbudowywania państwowości, w tym odradzania tożsamości narodowych.

Finlandia uzyskała niepodległość w 1917 r. po kilkusetletnim okresie panowania i wpływów dwóch mocarstw. Przez ponad pięć wieków kraj był częścią Szwecji. Po wojnach napoleońskich znalazł się w strefie wpływów Imperium Rosyjskiego, w ramach którego w 1809 r. utworzono Wielkie Księstwo Finlandii. W okresie rosyjskiego panowania Finlandia miała sporą autonomię, posiadała własną gospodarkę i administrację, nie mogła jednak prowadzić samodzielnej polityki zagranicznej oraz nie posiadała wielu innych cech i symboli niezależnego państwa. Władze carskie traktowały Finlandię jako militarne przedłużenie terytorium rosyjskiego, co skutkowało obecnością wojsk rosyjskich na terenie niemal całego kraju. Oficjalnym językiem administracji był w tym czasie język szwedzki. Posługiwała się nim głównie elita rządząca, która jednak

as cited in Romanowicz, 2015; Mironowicz, 1999, 2006). The intensive and lasting development of settlements on the border of Poland and Lithuania at the turn of the 15th and 16th centuries increased the ethnic and religious diversity of this area. At the same time, church structures, a network of parishes, and religious centres of both rites were created (Wiśniewski, 1964, 1977). An important event that significantly affected the religious structure of the Republic and the situation of the Orthodox Church in the 16th century was the Union of Brest (1569)². As a result, the Uniate Church was created³, which dominated in the east of Poland until the partitions.

THE SOCIO-POLITICAL SITUATION OF FINLAND AND POLAND AT THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES

The end of World War I made it possible for many societies to declare independence, which for years had been in the sphere of influence and domination of other powers. They undertook the difficult and complicated task of rebuilding their states, including the rebirth of national identities.

Finland gained independence in 1917 after a few hundred years of rule and the influence of two powers. For over five centuries, the country was part of Sweden. After the Napoleonic wars, it was in the sphere of influence of the Russian Empire, under which the Grand Duchy of Finland was created in 1809. During its Russian rule, Finland had considerable autonomy, its own economy and administration, but could not conduct independent foreign policy and did not have many other features and symbols of an independent state. The tsarist authorities treated Finland as a military extension of the Russian territory, which resulted in the presence of Russian troops in almost the entire country.

2 Unia kościelna zawarta przez króla Polski Zygmunta III i hierarchię kościoła rzymskokatolickiego z częścią biskupów prawosławnych. Głównym jej celem było odsunięcie ludności prawosławnej od wpływów Rosji oraz stworzenie sojuszu przeciw islamowi. Efektem miało być zrównanie w prawach i przywilejach hierarchii obu obrządków, co wzbudzało sprzeciw polskich biskupów rzymskokatolickich (Barwiński, 2004).

3 Kościół unicki (grekokatolicki) formalnie należący do Kościoła katolickiego, uznający jego dogmaty oraz prymat papieża zachowujący własny wschodni ryt liturgiczny.

2 A church union concluded by King Zygmunt III of Poland and the hierarch of the Roman Catholic church with part of the Orthodox bishops. Its main purpose was to remove the Orthodox population from the influence of Russia and to create an alliance against Islam. The aim was to achieve the equality of rights and privileges of the hierarchy of both rites, to which the Polish Roman Catholic bishops were opposed (Barwiński 2004).

3 The Uniate (Greek Catholic) Church formally belonging to the Catholic Church, recognising its dogmas and the primacy of the Pope, retaining its own Eastern liturgical rite.

stanowiła mniejszość. Pozostała część społeczeństwa, zwykle słabiej wykształcona, wywodząca się z niższych warstw społecznych (robotniczo-chłopskich) używała na co dzień języka fińskiego (Singleton, 1989; Paasi, 2002).

W tym czasie w Finlandii powstało wiele prawosławnych obiektów (świątyni, kaplic). W południowej części kraju były to głównie kościoły (cerkwie) garnizonowe przeznaczone dla wojska i przedstawicieli administracji carskiej, urzędników, przemysłowców oraz innych pracowników masowo przybywających z Rosji do Finlandii pod koniec XIX w. Z kolei odradzające się parafie prawosławne w Karelii⁴ opierały się na miejscowej ludności fińskiej i nawiązywały do lokalnych tradycji i zwyczajów (Raivo, 1997). Wkrótce po odzyskaniu przez Finlandię niepodległości Kościół prawosławny ogłosił autonomię (autokefalię), uzyskując status Kościoła państwowego obok luterańskiego⁵.

Sytuacja społeczno-polityczna Polski na przełomie XIX i XX w. była bardziej złożona. Po kongresie wiedeńskim w 1815 r. utworzono Królestwo Polskie (Kongresowe), potocznie określane *Kongresówką* (ryc. 1). Podobnie, jak Wielkie Księstwo Finlandii, było ono połączone unią personalną z Imperium Rosyjskim. Początkowo Królestwo Polskie posiadało dużą autonomię, m.in. własną konstytucję, sejm, wojsko, system monetarny i szkolnictwo, ponadto oficjalnym językiem urzędowym był język polski. Z czasem władze carskie ograniczały jego niezależność, aż do całkowitego jej zniesienia w 1867 r. Nastąpiło to po upadku i krwawym stłumieniu powstania listopadowego (1830-1831) i styczniowego (1863-1865). W efekcie tych wydarzeń doszło do niemal całkowitego zintegrowania Królestwa Polskiego z Cesarstwem Rosyjskim (Słownik, 1997). Polityka wyznaniowa władz carskich doprowadziła do likwidacji Kościoła unickiego, a wierni tego obrządku zmuszeni zostali do przyjęcia prawosławia.

The official language of administration at that time was Swedish. It was mainly used by the ruling elite, which, however, was a minority. The rest of the society, usually less well educated, from the lower social strata (workers and peasants) spoke in Finnish (Singleton, 1989; Paasi, 2002).

At that time, many Orthodox buildings (temples, chapels) were constructed in Finland. In the southern part of the country, these were mainly garrison churches intended for the army and representatives of the tsarist administration, officials, industrialists and other workers who came in large numbers from Russia to Finland at the end of the 19th century. In turn, the revived orthodox parishes in Karelia⁴ were based on the local Finnish population and referred to local traditions and customs (Raivo, 1997). Soon after Finland regained its independence, the Orthodox Church declared autonomy (autocephaly), obtaining the status of a state church alongside the Lutheran Church⁵.

The socio-political situation of Poland at the turn of the 19th and 20th centuries was more complex. After the Congress of Vienna in 1815, the Kingdom of Poland was created (Congress Poland), informally known as *Congressional* (fig. 1). Similarly to the Grand Duchy of Finland, it was connected by a personal union with the Russian Empire. Initially, the Kingdom of Poland had a large autonomy, including its own constitution, parliament, army, monetary system and education. In addition, the official language was Polish. With time, the tsarist authorities restricted its independence. Poland completely lost its independence in 1867. This followed the fall and bloody suppression of the November Uprising (1830-1831) and the January Uprising (1863-1865). As a result of these events, the Kingdom of Poland was almost completely integrated with the Russian Empire (Słownik, 1997).

4 W okresie międzywojennym region Karelii w Finlandii zajmował znacznie większy obszar niż obecnie. Podczas wojny radziecko-fińskiej, tzw. „wojny zimowej” (1939-1940) Finlandia utraciła na rzecz Związku Radzieckiego wschodnie terytory Karelii, na których znajdowały się prawosławne klasztory. Gdy Sowieci opanowali ten obszar ludność prawosławna oraz prawosławne obiekty sakralne zostały ewakuowane w głąb kraju. Słynny klasztor Walaam odtworzono w Heinävesi w środkowej Finlandii pod nazwą Nowy Walaam (na podstawie Orthodox Church of Finland <http://www.cnewa.org>, [15 Jan. 2019])

5 History of the orthodox church in Finland <http://www.atlantaserbs.com/learnmore/history/finland-church.htm> [15 Jan. 2019]

4 In the interwar period, the Karelia region in Finland occupied a much larger area than today. During the Soviet-Finnish war, the so-called „Winter War” (1939-1940) Finland lost the eastern areas of Karelia to the Soviet Union, where Orthodox monasteries were located. When the Soviets took control of this area, the Orthodox population and Orthodox sacral buildings were evacuated deep into the country. The famous Valaam Monastery was reconstructed in Heinävesi in central Finland under the name of New Valaam (based on the Orthodox Church of Finland <http://www.cnewa.org>, [15 Jan. 2019])

5 History of the Orthodox Church in Finland <http://www.atlantaserbs.com/learnmore/history/finland-church.htm> [15 Jan. 2019]

Sytuacja wyznaniowa wyraźnie się zmieniła po ogłoszeniu w 1905 r. przez cara Mikołaja II ukazu o tolerancji religijnej, na mocy którego dawni unicy mogli powrócić do Kościoła rzymskokatolickiego. Skorzystało z tej możliwości wielu wiernych tego obrządku zamieszkujących głównie wschodnie tereny Królestwa Polskiego (Łupiński, 2001).

Z uwagi na strategiczne, geopolityczne położenie Królestwa Polskiego, wciśniętego między cesarstwa Niemieckie i Austro-Węgierskie, na jego terenie stacjonowały potężne rosyjskie siły zbrojne. W 1902 r. Warszawski Okręg Wojskowy liczył ponad 259 tys. żołnierzy, co stanowiło ok. 21% całej armii carskiej (Avilov, 2017: 42). Oprócz wojskowych dużą grupę tworzyli urzędnicy administracji carskiej, w tym nauczyciele. Oficjalnym językiem w urzędach i szkołach był w tym czasie rosyjski. Na potrzeby tak licznej społeczności rosyjskiej, w przeważającej większości wyznania prawosławnego, powstało wiele parafii prawosławnych, zwłaszcza cerkwi garnizonowych oraz innych obiektów sakralnych.

Podczas I wojny światowej cały obszar Królestwa Polskiego znalazł się pod okupacją Niemiec i Austro-Węgier. W wyniku działań wojennych w 1915 r. rozpoczęto masową ewakuację w głąb Rosji ludności rosyjskiej (urzędników, żołnierzy, duchownych prawosławnych) oraz instytucji i fabryk carskich. W samej Warszawie liczba ludności wyznania prawosławnego zmniejszyła się dziesięciokrotnie, tj. z ok. 32 tys. w 1911 r., do 3 tys. w 1917 r. (Gawryszewski, 2009: 182) Pod wpływem agitacji wojsk carskich, do ucieczki przyłączyli się również rdzenni, prawosławni mieszkańcy zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego (zwłaszcza grodzieńskiej) oraz wschodnich terenów Królestwa Polskiego: Chełmszczyzny i Lubelszczyzny⁶. Ten eksodus ludności chłopskiej, etnicznie białoruskiej i ruskiej (ukraińskiej), określany jest przez lokalną społeczność tych obszarów jako „bieżeństwo”. W efekcie tych przesiedleń na terenie całego Królestwa pozostało wiele opuszczonych prawosławnych świątyń (cerkwi, kaplic). Zakończenie I wojny światowej umożliwiło ogłoszenie przez Polskę niepodległości w 1918 r. W tym czasie rozpoczęły się też stopniowe powroty z „bieżeństwa”, przy czym zdecydowana

The religious policy of the tsarist authorities led to the elimination of the Uniate Church, and the faithful of this rite were forced to accept the Orthodox Church. The religious situation clearly changed after the proclamation in 1905 by Tsar Nicholas II about religious tolerance, under which the Uniates could return to the Roman Catholic Church. Many believers of this rite who lived mainly in the eastern part of the Kingdom of Poland took advantage of this opportunity (Łupiński, 2001).

Due to the strategic geopolitical location of the Kingdom of Poland squeezed between the German and Austro-Hungarian Empires, powerful Russian armed forces were stationed on its territory. In 1902, the Warsaw Military District had over 259,000 soldiers, which accounted for approx. 21% of the entire tsarist army (Avilov, 2017: 42). In addition to the military, there were many officials from the tsarist administration, including teachers. The official language at offices and schools was Russian at that time. For the needs of such a large Russian community, in the vast majority of the Orthodox faith, many Orthodox parishes were established, especially garrison churches and other sacral buildings.

During World War I, the entire territory of the Kingdom of Poland came under German and Austro-Hungarian occupation. As a result of hostilities in 1915, Russian people (officials, soldiers, and Orthodox clerics), institutions and factories massively evacuated deep into Russia. In Warsaw itself, the population of the Orthodox religion decreased tenfold, i.e. from around 32,000 in 1911, to 3,000 in 1917 (Gawryszewski, 2009: 182). Due to the agitation of the tsarist army, the Orthodox residents of the western governorates of the Russian Empire (especially Grodno) and the eastern territories of the Kingdom of Poland (Chełmszczyzna and the Lublin region) also joined the escape⁶. This exodus of peasants, ethnically Belarusian and Ruthenian (Ukrainian), is referred to by the local communities of these areas as „bieżeństwo”. As a result of these resettlements, many abandoned Orthodox sacred buildings (churches, chapels, cemeteries) remained in the territory of the whole Kingdom. At the end of the First World War, Poland declared

6 Szacuje się, że pod wpływem agitacji armii carskiej rodzinne strony opuściło, uciekając często w głąb Imperium Rosyjskiego, od 2 do 3 milionów ludzi, w tym około 800 tysięcy mieszkańców guberni grodzieńskiej. Ziemie na wschód od Białegostoku opuściło nawet do 80% mieszkańców (Prymaka-Oniszk, 2016: 105-106)

6 It is estimated that from 2 to 3 million people (including about 800,000 inhabitants of the Grodno province) left their lands due to the agitation of the tsarist army, often escaping deep into the Russian Empire. The lands east of Białystok were abandoned by up to 80% of its inhabitants (Prymak-Oniszk, 2016: 105-106)

większość tych uchodźców, którzy przeżyli ewakuację, wróciła dopiero w latach 1921-1922 (Prymaka-Oniszk, 2016).

W latach 20. XIX w. Kościół prawosławny w Polsce rozpoczął starania o autokefalię, głównie z inicjatywy władz państwowych. Została ona przyznana w 1924 r. przez Patriarchat Konstantynopolitański.

POSTAWY WOBEC SYMBOLI PRAWOSŁAWNYCH – AKCEPTACJA CZY ELIMINACJA?

Po ogłoszeniu niepodległości oba kraje, Finlandia i Polska, stały przed wieloma problemami natury organizacyjnej i administracyjnej, na które nałożyły się kwestie ideologiczne, związane z definiowaniem tożsamości narodowej, w tym określeniem miejsca i znaczenia mniejszości etnicznych i religijnych w procesie budowania tożsamości narodowej. W Finlandii „po ogłoszeniu niepodległości, powoli wyłaniający się obraz kultury narodowej był swego rodzaju hybrydą (mozaiką) niejednorodnych elementów kulturowych i społecznych – częściowo narodowych, częściowo „wielonarodowych” (Paasi, 2002: 4). Wydaje się, że to stwierdzenie równie dobrze, a nawet w jeszcze większym stopniu, mogłoby opisywać sytuację w II Rzeczypospolitej. Odradzające się społeczeństwo polskie charakteryzowało się bowiem dużym zróżnicowaniem etnicznym i religijno-wyznaniowym⁷. Nakładały się na to skomplikowane relacje etniczne, m.in. polsko-ukraińskie oraz wyznaniowe między Kościołami rzymskokatolickim, prawosławnym i unickim (ale także z protestantami i religią mojżeszową). Ponadto, podjęte zostały przez władze polskie próby odrodzenia Kościoła unickiego (tzw. neounia) na terenach dawnego Królestwa, lecz praktycznie nie powiodły się.

⁷ Według danych pochodzących ze spisu powszechnego przeprowadzonego w 1931 r. szacuje się, że 64,8% społeczeństwa było wyznania rzymskokatolickiego, 11,8% – prawosławnego, 10,4% – grekokatolickiego, 9,8% – mojżeszowego, 2,6% – ewangelickiego, 0,6% należała do innych związków religijnych. Ludność prawosławna stanowiła większość mieszkańców przynajmniej w 3 województwach (poleskim 77,4%, wołyńskim 69,8%, nowogródzkim 51,3%). W większości wywodziła się z mniejszości narodowych: ukraińskiej, białoruskiej i rosyjskiej, oraz określała się jako „tutejsi” (Mironowicz, 2006).

independence in 1918. At that time, gradual returns from „bieżeństwo” began, with the vast majority of those refugees who survived the evacuation returning in 1921-1922 (Prymaka-Oniszk, 2016).

In the 1920s, the Orthodox Church in Poland began efforts to achieve autocephaly, mainly on the initiative of the state authorities. It was granted in 1924 by the Patriarchate of Constantinople.

ATTITUDES TO THE ORTHODOX SYMBOLS – ACCEPTANCE OR ELIMINATION?

After the declaration of independence, both Finland and Poland faced many organisational and administrative problems, which were imposed by ideological issues related to the definition of national identity, including the place and significance of ethnic and religious minorities in the process of building national identity. In Finland, „after the declaration of independence, the slowly emerging image of national culture was a kind of a hybrid (mosaic) of heterogeneous cultural and social elements – partly national, partly multinational” (Paasi, 2002: 4). It seems that this statement could also, or even to a greater extent, describe the situation in the Second Polish Republic. The recovering Polish society was characterised by a large ethnic and religious diversity⁷. It involved complicated ethnic relations, including Polish-Ukrainian, and religiously between the Roman Catholic, Orthodox and Uniate Churches (but also with Protestants and the Jewish religion). In addition, attempts were made by the Polish authorities to revive the Uniate Church in the territories of the former Kingdom, but these attempts failed.

In the first years of independence, both societies (Finnish and Polish) faced a dilemma – how to treat the Orthodox Church and what to do with Orthodox sacral buildings. In both cases, the Orthodox Church was perceived as a religion imposed by force on Finnish and Polish lands by the partitioners, and

⁷ According to data from the census conducted in 1931, it is estimated that 64.8% of the population was Roman Catholic, 11.8% – Orthodox, 10.4% – Greek Catholic, 9.8% – Jewish, 2.6% – Evangelical, 0.6% belonged to other religious groups. The Orthodox population constituted the majority of the population in at least three provinces (Polesie 77.4%, Volynsk 69.8%, Nowogródek 51.3%). It was mostly made up of national minorities: Ukrainian, Belarusian and Russian, and referred to as „tutejsi” [“local people”] (Mironowicz, 2006).

W pierwszych latach niepodległości oba społeczeństwa (fińskie i polskie) stanęły przed dylematem, jak traktować prawosławie oraz co zrobić z prawosławnymi obiektami sakralnymi? W obu przypadkach prawosławie było postrzegane jako religia siłą utrwalana na ziemiach: fińskiej i polskiej przez władze zaborcze a symbole prawosławne kojarzone były z dominacją rosyjską, caratem i rusyfikacją, przez co traktowano je jako obce kulturowo. Znamionym przykładem rosyjskiej dominacji były dwie monumentalne świątynie, tj.: sobór p.w. Zaśnięcia Najświętszej Bogurodzicy (Uspenski) w Helsinkach, zbudowany w historycznej części miasta oraz sobór p.w. św. Aleksandra Newskiego w Warszawie, usytuowany w reprezentacyjnej części miasta, na Placu Saskim. Architektonicznie większość prawosławnych obiektów sakralnych nawiązywała do stylu bizantyjsko-rosyjskiego (neorosyjskiego), przez co zdecydowanie wyróżniały się w krajobrazie kulturowym Finlandii i Polski. Negatywne wyobrażenia i odczucia dotyczyły różnych przejawów symboliki i tradycji prawosławnej, np.: cebulastych kopuł czy formy krzyża (Raivo, 1997). Należy jednak pamiętać, że na sytuację Kościoła prawosławnego, w tym prawosławnych obiektów sakralnych, wpłynęły również zmiany struktury etniczno-wyznaniowej, spowodowane migracjami i przesiedleniami ludności (zwłaszcza ewakuacją wojsk i administracji carskiej) oraz polityką wyznaniową władz carskich (o czym była mowa wcześniej). Szczególnie zaznaczyło się to na obszarach, gdzie obrządek wschodni nie miał długich tradycji, np. na ziemiach dawnego Królestwa Polskiego.

Konsekwencją skomplikowanych procesów społeczno-politycznych było stopniowe usuwanie elementów prawosławnych z przestrzeni publicznej. Zaczęto masowo likwidować cerkwie i kaplice garnizonowe. W skrajnych przypadkach były one burzone. Działania te nie ograniczyły się jedynie do wojskowych obiektów sakralnych. Świątynie prawosławne były charakterystycznym elementem krajobrazu Warszawy. Niektórzy autorzy (np. Sokoł, 2006) szacują, że w początkach XX w. ich liczba przekraczała 40, z czego pozostały tylko dwie. Wiele lat Polacy przymierzali się do zburzenia soboru p.w. św. Aleksandra Newskiego. Ostatecznie świątynia została rozebrana w 1926 r. Co ciekawe, Finowie nie pozbyli się soboru Uspenskiego w Helsinkach, który obecnie jest największą świątynią prawosławną w Zachodniej Europie. Wiele obiektów, w których znajdowały

the Orthodox symbols were associated with Russian domination, tsarism and Russification, and therefore were treated as part of a foreign culture. A significant example of Russian domination was two monumental temples – the Uspenski Cathedral in Helsinki, built in the historical part of the city, and the Alexander Nevsky Cathedral in Warsaw, located in the representative part of the city, on Saski Square. Architecturally, most Orthodox sacral buildings referred to the Byzantine-Russian (Neo-Russian) style, and thus distinguished themselves in the cultural landscape of Finland and Poland. Negative perceptions and feelings concerned various manifestations of Orthodox symbolism and traditions, e.g. onion domes or the form of the cross (Raivo, 1997). However, it is important to remember that the situation of the Orthodox Church, including Orthodox sacral buildings, was also greatly affected by changes in the ethnic and religious structure caused by the migration and displacement of the population (especially by the evacuation of the tsarist army and administration) and by tsarist religious policy (which was mentioned earlier). This was particularly visible in the areas where the Eastern rite had no long traditions, e.g. in the lands of the former Congress Poland.

One consequence of these complicated socio-political processes was the gradual elimination of Orthodox elements from the public space. Churches and garrison chapels were closed down on a mass scale. In extreme cases, they were destroyed. This was not limited only to military sacral buildings. Orthodox churches were a characteristic feature of Warsaw's landscape. Some authors (e.g. Sokoł, 2006) estimate that at the beginning of the 20th century, their number exceeded 40, of which only two remain. For many years, the Poles were planning to demolish the Alexander Nevsky Cathedral. Finally, the temple was demolished in 1926. The Finns, on the other hand, did not close the Uspenski Cathedral in Helsinki, which is now the largest Orthodox temple in Western Europe. Many of the buildings in which Orthodox temples were located were transformed, often rebuilt, into Lutheran churches in Finland, and in Poland into Roman Catholic churches (e.g. the Orthodox church in the Citadel in Warsaw). Moreover, some Orthodox buildings lost their sacral function and were adapted for non-religious purposes, e.g. a library or a local educational centre in Hämeenlinna (Raivo, 1997, p. 331). In Poland, a scrap yard was established in the church

się prawosławne świątynie przekształcano, często też je przebudowując, w kościoły luterzańskie w Finlandii, a w Polsce w rzymskokatolickie (np. cerkiew w Cytadeli w Warszawie). Co więcej, część obiektów prawosławnych straciła swą funkcję sakralną i została zaadaptowana na cele niereligijne, np. bibliotekę czy lokalne centrum edukacyjne w miejscowości Hameenlinna (Raivo, 1997: 331). W Polsce, w cerkwi w Ostrołęce utworzono skup złomu, w Skierniewicach magazyn zbożowy, a w Staszowie – teatr, po II wojnie światowej kino (Mironowicz, 2005: 128; Sokoł, Sosna, 2003: 89). W Finlandii wprowadzono również ograniczenia architektoniczne, dotyczące umieszczania na nowopowstających prawosławnych obiektach sakralnych elementów kojarzących się ze stylem rosyjskim, np. cebulastych kopuł (Raivo, 1997). W Polsce podjęto również działania rewindykacyjno-polonizacyjne skierowane wobec Kościoła prawosławnego na wschodnich ziemiach ówczesnej Rzeczypospolitej⁸. Tragicznym rezultatem tej akcji było zburzenie w 1938 r. na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu 127 świątyń prawosławnych, w tym 91 cerkwi, 26 domów modlitewnych oraz 10 kaplic⁹.

Na szczególną uwagę zasługuje region Karelii w Finlandii, gdzie symbole prawosławne w świadomości fińskiej nie były postrzegane jako zupełnie obce kulturowo. Wynikało to głównie z faktu, że prawosławie, mające na tych ziemiach długą tradycję związaną z miejscową społecznością fińską (karelską), nawiązywało do tradycji i zwyczajów lokalnych, w tym do specyfiki przyrodniczej regionu. Przejawiało się to w charakterze budownictwa sakralnego – drewniane cerkwie i kapliczki oraz stare cmentarze, usytuowane w malowniczych miejscach, np. na wzgórzach pokrytych starymi świerkami czy na brzegu jeziora, harmonijnie komponowały się z przyrodniczymi elementami krajobrazu regionu. Ostatecznie, uznano je za integralny element krajobrazu kulturowego wschodniej Finlandii i włączono do ideologii i symboliki odradzającej się fińskiej tożsamości narodowej (Raivo, 1997).

in Ostrołęka, a grain warehouse in Skierniewice, and in Staszów – a theatre, which, after the Second World War, was converted into a cinema (Mironowicz, 2005, pp. 128, Sokoł, Sosna, 2003: 89). In Finland, architectural restrictions were also introduced regarding the placement of Russian-style elements on newly-constructed Orthodox sacral buildings, e.g. onion-shaped domes (Raivo, 1997). In Poland, there were also revindication and polonization actions aimed at the Orthodox Church in the eastern territories of the then Polish-Lithuanian Commonwealth⁸. The tragic result of this was the demolition of 127 Orthodox churches in the Chełm region and South Podlasie in 1938, including 91 churches, 26 prayer houses and 10 chapels.⁹

In the region of Karelia in Finland, Orthodox symbols were not perceived as completely culturally foreign. This was mainly due to the fact that the Orthodox Church, with its long tradition in these territories related to the local Finnish (Karelian) community, referred to local traditions and customs, including the natural environment of the region. This was manifested in the architecture of sacral buildings – wooden churches and chapels as well as old cemeteries, situated in picturesque places, e.g. on hills covered with old spruces or on lake shores, harmoniously blended with the natural elements of the region's landscape. Ultimately, they were considered an integral element of the cultural landscape of eastern Finland and included in the ideology and symbolism of the reviving Finnish national identity (Raivo, 1997).

8 W wyniku akcji rewindykacyjnej Kościołowi prawosławnemu odebrano 400 świątyń. Liczba placówek duszpasterskich spadła z dwóch tysięcy do 30 (Papierzyńska-Turek, 1983, za Mironowicz, 1999)

9 Kuprianowicz G., *Rezultaty akcji burzenia cerkwi na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu* https://www.cerkiew1938.pl/rezultaty_akcji_burzenia_cerkwi.html [15.12.2018]

8 As a result of revindication, 400 temples were taken away from the Orthodox Church. The number of pastoral centres dropped from 2,000 to 30 (Papierzyńska-Turek, 1983, for Mironowicz 1999)

9 Kuprianowicz G., *Rezultaty akcji burzenia cerkwi na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu* [Results of the destruction of the church in the Chełm region and South Podlasie] https://www.cerkiew1938.pl/rezultaty_akcji_burzenia_cerkwi.html [15 Dec. 2018].

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona analiza pokazała, jak bardzo skomplikowana i złożona była sytuacja społeczno-polityczna na przełomie XIX i XX w. w Finlandii i w Polsce, co przełożyło się na sytuację Kościoła prawosławnego, w tym losy prawosławnych obiektów sakralnych. Oba państwa zanim odzyskały niepodległość przez ponad sto lat znajdowały się w strefie wpływów Cesarstwa Rosyjskiego. Okres dominacji rosyjskiej i związana z tym polityka wyznaniowa oraz procesy rusyfikacji wpłynęły, w istotny sposób, na sytuację etniczno-wyznaniową oraz relacje i postawy społeczne. Przyczynił się też do odrodzenia prawosławia na terenach, gdzie miało ono długą tradycję (np. w Karelii i na wschodnich ziemiach Królestwa Polskiego). Przy czym, w przypadku Polski było to przeprowadzone kosztem innego wyznania, tj. likwidacji Kościoła unickiego. Ponadto, okres rosyjski pozostawił w krajobrazie kulturowym obu krajów wiele elementów, szczególnie sakralnych, które postrzegane były jako obce kulturowo.

Znaczącą rolę w przemianach krajobrazu kulturowego, w jego sferze sakralnej, odegrały również procesy demograficzne, tj. ruchy ludnościowe związane z migracjami i przesiedleniami. One również przyczyniły się do zmian struktury etniczno-wyznaniowej. Zatem, nałożenie czynników społeczno-politycznych i demograficznych miało kluczowe znaczenie i zadecydowało o losach wielu obiektów sakralnych, szczególnie na ziemiach etnicznie fińskich i polskich, na których nie miało ono wielowiekowej tradycji (np. na terenach dawnego Królestwa Polskiego).

Jak pokazał przykład Karelii, ważnym czynnikiem, który wpłynął na sytuację prawosławnych obiektów sakralnych, była specyfika regionu, w których się one znajdowały. Uwarunkowania lokalne (społeczno-kulturowe) prawosławia w Karelii przyczyniły się do uznania prawosławnych symboli religijnych, jako nieodłącznego elementu fińskiej krajobrazu kulturowego, a tym samym fińskiej tożsamości narodowej. Niestety, w przypadku wschodnich regionów ówczesnej Polski nie udało się wypracować takiej postawy, głównie z powodu bardziej złożonych i skomplikowanych relacji etnicznych (zwłaszcza polsko-ukraińskich) oraz wyznaniowych między Kościołem unickim i prawosławnym. Ten obszar wymaga jednak odrębnej, bardziej szczegółowej i dogłębnej analizy.

SUMMARY

This analysis has shown how complicated and complex the socio-political situation was at the turn of the 19th and 20th centuries in Finland and Poland, which had an impact on the Orthodox Church and the fate of Orthodox sacral buildings. Both countries were in the zone of influence of the Russian Empire for more than one hundred years before they regained their independence. The period of Russian domination, the related religious policy, and the processes of Russification had a significant impact on the ethnic and religious situation as well as social relations and attitudes. It also contributed to the revival of the Orthodox Church in the areas where it had a long tradition (e.g. in Karelia and the eastern lands of the Kingdom of Poland). In the case of Poland, it happened at the expense of another religion – the Uniate Church. In addition, the Russian period left many elements in the cultural landscape of both countries, especially sacral buildings, which were perceived as culturally foreign.

Demographic processes, i.e. population movements related to migration and resettlement, also played a significant role in the transformation of the cultural landscape and its sacral sphere. They also contributed to changes in the ethnic and religious structure. Thus, the imposition of socio-political and demographic factors was of key importance and determined the fate of many sacral buildings, especially in ethnically Finnish and Polish territories, where the Orthodox Church did not have a centuries-long tradition (e.g. in the territories of the former Congress Poland).

As the example of Karelia shows, an important factor that influenced the situation of Orthodox sacral buildings was the specific nature of the region in which they were located. The local (socio-cultural) conditions of the Orthodox Church in Karelia contributed to the recognition of Orthodox religious symbols as an inseparable element of the Finnish cultural landscape, and thus the Finnish national identity. Unfortunately, in the case of the eastern regions of Poland at that time, this attitude was not achieved, mainly due to more complex and complicated ethnic relations (especially Polish-Ukrainian) and religious relations between the Uniate Church and the Orthodox Church. This area, however, requires a separate, more detailed and in-depth analysis.

REFERENCES

- Avilov R., 2017: The Number of Troops in the Priamurskiy and Warsaw Military Districts on the Eve of the Russo-Japanese War: An Experience with Comparative Analysis, *The New Historical Bulletin*, 1, 51: 40-51.
- Barwiński M., 2004: Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Gawryszewski A., 2009: Ludność Warszawy w XX w., Monografie, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Daniels S., 1993: *Fields of Vision. Landscape Imagery and National Identity in England and the United States*, Cambridge.
- Królikowski J., 2011: Chrześcijańska interpretacja ducha miejsca [in:] *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 15: 29-37.
- Kucan A., 1990: Cultural Landscape as Symbol of National Identity-Protection or Change? The Shifting Aspects of Landscape Identity, *Agriculturae Conspectus Scientificus*, Vol. 64, No. 4: 259-268.
- Lupiński J., 2001: Ukaz tolerancyjny cara Mikołaja II z 17/30 kwietnia 1905 r., *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne*, 8/1: 183-200.
- Mironowicz A., 1999: Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej, *Elpis* 1/1: 85-125.
- Mironowicz A., 2005: Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX w., Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Mironowicz A., 2006: Kościół prawosławny w Polsce, Białostockie Towarzystwo Historyczne, Białystok.
- Naumow A., 1996: *Wiara i historia*, Kraków.
- Nogué J., Vicente J., 2004: Landscape and national identity in Catalonia, *Political Geography*, 23: 113-132.
- Paasi A., 2002: Place, Boundaries, and the Construction of Finnish Territory [in:] *Boundaries and Place: European Borderlands in Geographical Context* (eds): D. Kaplan, J. Häkli, Rowman & Littlefield, Lanham, Boulder, New York and Oxford: 178-199.
- Papierzyńska-Turek M., 1983: *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia*, PWN, Warszawa
- Plit F., 2008: The determinants of the landscape of European Civilization [in:] *Methodology of landscape research* (ed): V. Andreychuk, *Dissertations Commission of Cultural Landscape of Polish Geographical Society*, 9: 92-103.
- Plit F., 2011: *Krajobraz kulturowy – czym jest?*, Wyd. WGSR UW, Warszawa.
- Plit F., 2016: *Krajobrazy kulturowe w geografii polskiej*, Szkice, Wydawnictwo Dialog, Warszawa
- Plit J., 2011: Piętno władzy I właścicieli odcisnięte w krajobrazie [in:] *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 15: 12-138.
- Plit J., 2012: Ślady sacrum w krajobrazie [in:] *Scrum w krajobrazie*, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 17: 33-40.
- Prymaka-Oniszk A., 2016: *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*, Wydawnictwo Czarne.
- Raivo P. J., 1997: The limits of tolerance: The Orthodox milieu as an element in the Finnish cultural landscape 1917-1939, *Journal of historical geography*, 23, 3: 327-339.
- Romanowicz W., 2015, *Współczesne oblicze polskiego prawosławia*, *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych*, 3: 159-180.
- Słownik encyklopedyczny, Historia*, 1997: (ed): W. Głucha, Wydawnictwo Europa, Wrocław.
- Singleton F., 1989: *A Short History of Finland*, Cambridge University Press.
- Sokoł K., 2016: *Rosyjska Warszawa*, Druk Monasteru Supraskiego, Białystok.
- Sokoł K., Sosna A., 2013: *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce w 1815-1915*, Moskwa.
- Stobbelaar D.J., Pedroli B., 2011: Perspectives on landscape Identity: A conceptual Challenge, *Landscape Research*, 36, 3: 321-339.
- Wilczyński W., 1994: *Idea przyrody w historii myśli geograficznej*, Kielce.
- Wiśniewski J., 1964: Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV w. do połowy XVII w. [in:] *Acta Baltico-Slavica*, t. I: 115-135.
- Wiśniewski J., 1977: Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny – geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne [in:] *Acta Baltico-Slavica*, t. XI: 7-80.

ŹRÓDŁA ELEKTRONICZNE

History of the orthodox church in Finland, <http://www.atlantaserbs.com/learnmore/history/finland-church.htm> [15 Jan. 2019].

Kuprianowicz G., Rezultaty akcji burzenia cerkwi na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu https://www.cerkiew1938.pl/rezultaty_akcji_burzenia_cerkwi.html [15 Jan. 2019]

Orthodox Church of Finland <http://www.cnewa.org/default.aspx> [5 Jan. 2019].